

УДК 343.148:338.982

В. В. Федчишина
кандидат економічних наук,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національного університету державної фіскальної служби України

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ І ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ НЕПУ

Науковцями-криміналістами по-різному розцінюється питання аналізу криміналістичного забезпечення організації і проведення судово-бухгалтерської експертизи. Аналіз архівних джерел свідчить, що неможливо уявити сучасну новелізацію правового забезпечення і використання спеціальних знань під час розслідування економічних злочинів без наукового дослідження всіх етапів їх становлення.

Вітчизняними і зарубіжними науковцями Т.В. Аверяною, Р.С. Белкіним, А.Й. Вінбергом, В.Г. Гончаренком, І.В. Горою, А.В. Іщенком, С.В. Євдокіменко, Н.І. Клименко, Р.П. Марчуком, В.М. Рогозою, О.Р. Россинською, В.В. Тіщенком, А.П. Чередніченко, В.Ю. Шепітьком тощо вже досліджувалися окремі аспекти криміналістичного забезпечення організації та проведення судово-бухгалтерської експертизи в Україні. Проте аналіз монографічної та дисертаційної літератури доводить, що систематизований і єдиний підхід відсутній, і це обумовлює мету написання даної статті.

Метою статті є аналіз становлення сучасного теоретичного та практичного досвіду криміналістичного забезпечення організації і проведення судово-бухгалтерської експертизи в Україні у 20-роках ХХ сторіччя під час розслідування економічних злочинів. Для досягнення поставленої мети в статті ставляться завдання визначити і систематизувати теоретико-методологічні основи правового забезпечення та наукових поглядів.

Аналіз архівних джерел свідчить, що 20-ті роки ХХ ст. характеризувалися відсутністю спеціальних організацій експертів-бухгалтерів, які би проводили експертні дослідження за вимогою слідчих або судових органів. Новостворені Сан-Петербурзький (1912 р.), Московський, Київський і Одеський (1913) Кабінети науково-судової експертизи не проводили бухгалтерську експертизу.

Декретом від 07 грудня 1917 року були ліквідовані всі правові інститути царської Росії.

З перших років Радянської влади органи розслідування і суди почали активно залучати експертів-бухгалтерів під час розгляду кримінальних і цивільних справ. Започатковано процесуальні основи судової експертизи Декретом про суд № 2 [1]. Ст. 13 Декрету регламентовано: «Під час розгляду цивільних справ, які потре-

бують спеціальних пізнань, судом, на його власний розсуд, можуть бути запрошені обізнані особи в складі суду із правом дорадчого голосу». У 20-ті роки ХХ ст. такі функції виконували облікові організації або бухгалтери. Пізніше ці положення знайшли відображення в Інструкції НКЮ РСФСР від 23.07.1918 р. «Про організацію і дію місцевих народних судів» [2].

Роботу підрозділів по боротьбі з економічними злочинами регламентувала Інструкція № 188, згідно з якою до складу слідчого підрозділу входили ревізорів, котрі здійснювали свою діяльність на основі спеціального ордеру і вправі були проводити допити [3].

Вперше про судово-бухгалтерську експертизу на теренах СРСР згадується в жовтні 1920 року в «Інструкції народним слідчим при проведенні попереднього слідства», затвердженій Народним комітетом юстиції Росії. Інструкція була одним із перших радянських процесуальних нормативних актів. У статті 23 Інструкції передбачалося: «Коли під час попереднього слідства для виявлення певної обставини необхідні знання досвіду або спеціального знання, народний слідчий запрошує в якості знавців спеціалістів: <...> бухгалтерів <...>, які, ознайомившись з даними огляду та обставинами справи, дають в листі свої висновки за запропонованими народним слідчим питаннями». В цьому документі чітко визначалися випадки, в яких необхідне проведення судово-бухгалтерської експертизи, й зазначалися підстави для її проведення.

Для забезпечення високої якості судово-бухгалтерських експертів важливо, щоб вони не проводились ізольовано. Необхідно здійснювати контроль проведення експертиз, аналізувати й узагальнювати матеріали експертиз, позитивний досвід передавати іншим експертам-бухгалтерам. Висока якість експертизи не може забезпечуватися без оволодіння експертом-бухгалтером основними юридичними (правовими) знаннями.

Всі ці обставини спонукали до створення спеціальних установ судово-бухгалтерської експертизи, забезпечення радянського судочинства кадрами кваліфікованих спеціалістів-бухгалтерів. Для цього у великих містах створюються бухгалтерські товариства, за допомогою яких починають звертатися судово-слідчі органи. Вже у 20-і роки

активізували роботу різні організації працівників обліку, однією із задач яких було проведення судово-бухгалтерських експертиз.

У 1921 році в Петрограді при Північно-західній торгівельній палаті створено Відділ обліково-фінансових експертиз, який проіснував рік, і в подальшому був реорганізований в Інститут відповідальних бухгалтерів. Згідно з Положенням від 23 жовтня 1922 р., однією з його функцій було проведення бухгалтерських експертиз. За період існування – до 1924 року експертами-бухгалтерами проведено 22 експертизи [4].

У Кримінально-процесуальному кодексі РСФСР, прийнятому 23 лютого 1923 р., зазначалося, що під час розслідування або розгляду справ, коли необхідні спеціальні знання, може викликатися експерт, висновок якого визначався як юридичний доказ. Разом з тим тривалий період не було розмежування між ревізією та експертизою, що суперечило чинному Кримінально-процесуальному кодексу. Це розмежування було проведено Інститутом кримінальної політики при Прокуратурі СРСР і Верховним Судом СРСР та закріплено наказом Прокурора СРСР від 7 жовтня 1936 р. № 61/19.

У 1923 році в Москві при Московському відділенні Російського технічного товариства (МОРТО) було створено Відділ обліку господарської діяльності, який організував у своєму складі Бюро бухгалтерської експертизи та консультацій. Метою створення Бюро було проведення експертиз із рахівництва за завданням судів і арбітражу [5, с. 73]. Аналогічні зміни почали зароджуватися і в Україні. В грудні 1923 року бухгалтерською експертизою починають займатися дві організації: акціонерне товариство «Кредит-Бюро» і Київський бухгалтерський кабінет при Московському науковому товаристві бухгалтерів.

У 1923–1924 рр. організаційні форми судово-бухгалтерської експертизи ще не викристалізувалися до якогось визначення. Висновки експертизи складали окремі працівники рахівництва за персональним дорученням суду. На думку М.Н. Ласкіна, «робота в судах по лінії бухгалтерських судових експертиз розсіювалась між окремим представниками рахункової професії, в переважній більшості зовсім за випадковими ознаками» [6].

Неорганізованість бухгалтерської експертизи негативно відобразилась на роботі судів. По результатах ревізії роботи Московського губернського суду за час з 1 лютого 1923 р. до 1 грудня 1924 р., проведеної НК РКІ і НКЮ РСФСР встановлено: «Вразливим місцем попереднього слідства є бухгалтерська експертиза. Відсутні кваліфіковані кадри, які заслуговують довіри, деякі старші слідчі доручають проведення експертизи безробітному бухгалтеру, направленому в слідчу частину біржею праці <...>» [7, с. 72].

До 1925 р. для проведення судово-бухгалтерської експертизи правоохоронні органи залучали в якості експертів головних бухгалтерів підприємств, які працювали в певному регіоні. Це обумовлювалося тим, що фахівців у галузі саме судово-бухгалтерської експертизи на той час ще не було. За часів НЕПу багато суддів байдуже ставилися до вимог надання доказів або дотримання процесуальних норм [5], а касаційні колегії за 1927 р., розглядаючи ці скарги та протести, залишили чинними 57,3% вироків нарсудів і 71% вироків губернських судів. З 1925 р. робота інформаторів досить високо оцінювалася керівниками правоохоронних органів.

Наприклад, карний розшук Артемівської округи наприкінці 1925 р. засвідчував, що 50% усіх злочинів було розкрито завдяки агентурним розробкам та системі інформаторів, і лише 20% – завдяки оперативним діям. Так, у Луганській окрузі наприкінці 1927 р. 70% злочинів розкривалися завдяки роботі інформаторів, 29% – у результаті активних операцій і лише 1% – завдяки застосуванню наукових методів (у даному випадку маються на увазі дактилоскопія, науково-слідча експертиза тощо).

Справи піддавалися перегляду без дослідження доказів, а передусім тому, що документи не відповідали духу і букві обвинувальних висновків або вироків [8], або процесуальних порушень. Роль експертизи, порядок її проведення і процесуальне положення експерта чітко визначені Кримінальним процесуальним кодексом РРФСР, затвердженим ВЦВК 23.02.1923 року.

У подальшому організація судово-бухгалтерської експертизи постійно вдосконалювалася. Після з'єднання в 1925 році Відділу обліку господарської діяльності з новоствореним об'єднанням працівників обліку при Московському губернському відділі профспілок радянських і торгових службовців, проведення бухгалтерських експертиз перейшло до цієї організації.

Аналогічні об'єднання працівників обліку були поступово створені й при інших других обласних відділах цих профспілок. Такі громадські організації працівників обліку відіграли досить позитивну роль у підвищенні якості судово-бухгалтерських експертиз і в підготовці кваліфікованих кадрів експертів-бухгалтерів.

Найбільш важливим кроком в організації судово-бухгалтерських експертиз стало створення в 1925 році при Народному комісаріаті робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) СРСР Інституту державних бухгалтерів-експертів (ІДБЕ) із широкою мережею місцевих органів – республіканських, губернських, окружних (обласних) і повітових. За 1926 рік колегія НК РКІ затвердила бюро при уповноважених НК РКІ по 30 краях, областях і губерніях, однак їхній обсяг був незначним.

Працівниками цього інституту стали спеціалісти, які працювали в державних організаціях.

Так, дійсними членами Інституту свого часу були такі відомі науковці, як Г.А. Бахчисарайцев, О.М. Галаган, А.І. Гуляєв, М.А. Кігіарісов та ін.

З метою сприяння правильній постановці рахівництва і звітності в державних, концесійних, змішаних, кооперативних, громадських і приватних підприємствах і в державних установах, зобов'язаних публічною звітністю, так і для надання висновків по різних питаннях рахівництва і звітності на вимогу державних органів, установ і приватних підприємств, Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 18 серпня 1925 року прийнято «Положення про Інститут державних бухгалтерів-експертів».

На підставі артикулу 9 Постанови РНК СРСР основні Положення про Інститут державних бухгалтерів-експертів, затвердженого Радою народних комісарів (РНК) СРСР від 18 серпня 1925 р. (Збірник Законів СРСР від 1925 р. № 69, артикул 513), Рада Народних комісарів УСРР 5 лютого 1926 р. Постановою РНК УСРР «Про Українське Бюро державних бухгалтерів-експертів при Народньому Комісаріатові Робітничо-Селянської Інспекції та його місцевих органах» постановила: органами Інституту державних бухгалтерів-експертів на Україні є Українське Бюро державних бухгалтерів-експертів при Народньому Комісаріатові Робітничо-Селянської Інспекції, а в округах – округові державні бухгалтері-експерти при округових відділах робітничо-селянської інспекції. Українське бюро державних бухгалтерів-експертів утворено у складі голови, його заступника, секретаря і чотирьох членів, призначуваних Народним Комісаріатом Робітничо-Селянської Інспекції.

Положенням визначалися права та обов'язки державних бухгалтерів-експертів, серед яких «покладалося давати висновки до справи, належні до його компетенції» (п. 5а).

Джерела надходжень Інституту державних бухгалтерів-експертів (далі – ІДБЕ) за виконані ними роботи як за дорученням третіх осіб, так і органів Інституту визначено обов'язковими для членів Інституту таксами и положеннями, затвердженими Наркомами Робітничо-селянської Інспекції за погодженням з Народними Комісаріатами: внески членів та кандидатів Інституту (вступний не більше 1 крб, щорічний – 5 крб); оплата за проведення випробувань; процентні відрахування (не більше 15%) від винагороди, отриманої членами та кандидатами Інституту за виконання робіт; доходи видавничої діяльності Інституту, лекцій, курсів та ін.; надходження коштів з державної казни; випадкові надходження.

Суттєвим недоліком організації ІДБЕ стало, по-перше, те, що більшість співробітників Інсти-

туту працювала на службі в інших державних і громадських організаціях, тому роботі в Інституті приділявся обмежений час, по-друге, працівникам було надано виняткове право на вимогу державних органів давати висновки по всіх питаннях обліку (рахівництва) і звітності.

Це протирічило процесуальному закону, за нормами якого слідчому і суду надано право призначати експерта на свій вибір. Така прерогатива не поширювалася серед слідчих та судових органів, тому не отримала практичного застосування.

Членами Українського бюро ІДБЕ із 18 травня 1926 року по 1 січня 1928 року було проведено 43 експертизи. З 1 березня 1926 р. по 1 вересня 1927 р. членами Об'єднання працівників обліку (ОРУ) по Москві надано висновки по 233 справах, із них – 147 кримінальних, а членами Московського ІДБЕ надано в 1926 році 600 висновків. До основних функцій працівників ІДБЕ належали: перевірка річних звітів і ліквідаційних балансів; надання висновків з питань обліку та звітності; виконання робіт з організації рахівництва, складання кошторисів і річних звітів за дорученням органів НК РСІ; проведення експертизи за домовленістю з установами; проведення експертизи на вимогу судових і адміністративних органів.

16 березня 1927 р. Раднарком РСФСР своєю постановою доручив Народному комітету юстиції РСФСР спільно з НК РСІ РСФСР розробити й надати на затвердження РНК РСФСР проект конкретних заходів з урегулювання питань, пов'язаних із проведенням судово-бухгалтерських експертиз. Основною пропозицією розробленого проекту була пропозиція НК РНК «розпочати з 1927/28 бюджетного року організацію передбачених положенням про Інститут державних бухгалтерів-експертів від 15Л/П - 25 р. місцевих Бюро бухгалтерської експертизи». З цього моменту судово-слідчі органи отримали змогу використовувати в ході розслідування необхідну допомогу спеціалістів з бухгалтерського обліку. Проведення судово-бухгалтерської експертизи на завдання судово-слідчих органів було обов'язковим для бухгалтерів, взятих на облік місцевими органами бухгалтерської експертизи.

Тому робота ІДБЕ спрямовувалась на динамічний розвиток методики судово-бухгалтерської експертизи. В 1926 р. ІДБЕ започатковано схему й план складання висновку бухгалтера-експерта. Саме в той час вперше здійснено спробу виділити її предмет і метод, започаткований С.Ф. Івановим.

Погана організація роботи почала обговорюватися в пресі¹, відзначалася і в 1929 р. на VI з'їзді працівників юстиції. Такі обставини зумовлювали причини зміни організаційної форми проведення бухгалтерських експертиз. Постановою

¹ Аский. Бухгалтерская экспертиза, «Еженедельник советской юстиции», 1926 г., № 26; Евтелеев, Бухгалтерская экспертиза в стадии предварительного следствия, «Еженедельник советской юстиции». 1926 г., № 25,

РНК СРСР від 01 липня 1930 року ІДБЕ при НК РКІ було ліквідовано.

15 квітня 1930 року Постановою комісара юстиції УСРР і Генерального прокурора республіки В. Порайко № 33 «Про судову бухгалтерську експертизу» Інститут державних бухгалтерів-експертів було скасовано (ліквідовано). «При окружній прокуратурі для провадження бухгалтерської експертизи в справах дізнання, слідства або суду утворюється інститут бухгалтерів-експертів з осіб, які мають практичний досвід у фінансовій або суто бухгалтерській роботі протягом найменш 5 років або наявність власних наукових робіт у галузі рахункових і фінансово-економічних дисциплін (артикул 1, 2). Кількість судових бухгалтерів-експертів та їх персональний склад встановлює окрпрокурор (п. 4). Судові і слідчі органи в районах в справах бухгалтерської експертизи мають право звертатися з свого боку до місцевих робітників в галузі бухгалтерії, дотримуючись вимог артикулу 2 (артикул 5). Облпрокурорам слід уважно наглядати, щоб експертиза не перетворювалася на загальний обшід та ревізію підприємства або установи, обмежуючи експертизу точно визначеними питаннями, що безумовно потрібно для розгляду справи (артикул 7)».

З 1930 року, після ліквідації ІДБЕ, експертні функції ІДБЕ були передані Всесоюзному товариству соціалістичного обліку при ВЦРПС. Це товариство складалось із колишніх об'єднань працівників обліку. Проведенням експертиз займалися спеціальні сектори судової бухгалтерської експертизи, які залишилися єдиним органом проведення судово-бухгалтерської експертизи, і це сприяло суттєвому зростанню якості проведення експертиз. Однак якщо раніше в бухгалтерів, що залучалися судами в якості експертів, не було навичок роботи в нових умовах, Всесоюзне товариство соціалістичного обліку (ВТСО) як громадська організація до роботи залучала в основному молодь. Структурне зосередження судово-бухгалтерських експертиз в одній організації позитивно вплинуло на якість їх проведення та створило можливість формування постійних, звільнених від іншої роботи, кадрів експертів-бухгалтерів.

Новостворені організації прийняли на себе основне навантаження у сфері проведення судово-бухгалтерських експертиз і на більш високому професійному рівні. Працівники слідства і суду не повинні були шукати експертів-бухгалтерів.

Криміналістичне забезпечення організації і проведення судово-бухгалтерської експертизи в Україні за часів НЕПу характеризується зародженням спеціальних організацій експертів-бухгалтерів, які проводили експертні дослідження за вимогою судово-слідчих органів під час розслідування економічних злочинів.

Дослідження чергового етапу становлення спеціальних економічних знань у кримінальному су-

дочинстві зумовлює необхідність подальших наукових розробок.

Література

1. СУ РСФСР 1918. № 26. Ст. 420.
2. СУ РСФСР 1918. № 53. Ст. 597.
3. Необходимое руководство для агентов Чрезвычайной Комиссии. М., 2001. С. 41.
4. М. Владимиров. Институт ответственных бухгалтеров при Северо-западной торговой палате. Счетоводство. 924 г. №5/8. С. 424-428.
5. Остроумов С.С., Фортинский С.П. Судебно-бухгалтерская экспертиза в советском уголовном процессе. Госюриздат. Москва, 1956. С. 208.
6. Ласкин Н. Бухгалтерская судебная экспертиза за 10 лет. Счетоводство. 1927. № 12 (51). С. 1049.
7. Еженедельник советской юстиции. 1924. № 7-8.
8. Гайлис К. Доклад о работе Уголовно-Кассационной Коллегии Верховного Суда за 1928 г. Судебная практика. 1929. № 10. С. 8-14.

Анотація

Федчишина В. В. Криміналістичне забезпечення організації і проведення судово-бухгалтерської експертизи при розслідуванні економічних злочинів в Україні за часів НЕПу. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню організації судово-бухгалтерської експертизи, характеру та умов криміналістичного забезпечення в Україні. На підставі проведеного наукового аналізу історико-пізнавального методом дослідження систематизовано вивчення правових джерел та наукової літератури у 20-роках ХХ сторіччя.

Ключові слова: докази, експерт-бухгалтер, обізнана особа, судова бухгалтерська експертиза, завдання судово-слідчих органів, процесуальний статус експерта-бухгалтера.

Аннотация

Федчишина В. В. Криминалистическое обеспечение организации и проведения судебно-бухгалтерской экспертизы при расследовании экономических преступлений в Украине во времена НЭПа. – Статья.

Статья посвящена исследованию организации судебно-бухгалтерской экспертизы, характера и условий криминалистического обеспечения в Украине. На основании проведенного научного анализа историко-познавательным методом исследования систематизировано изучение правовых источников и научной литературы в 20-гг. ХХ столетия.

Ключевые слова: доказательства, эксперт-бухгалтер, знающий человек, судебная бухгалтерская экспертиза, задача судебно-следственных органов, процессуальный статус эксперта-бухгалтера.

Summary

Fedchishina V. V. Forensic provision of organization and conducting forensic accounting expertise in the investigation of economic crimes in Ukraine during the NEP. – Article.

The article is devoted to the study of the organization of forensic accounting expertise, the nature and conditions of forensic provision in Ukraine. On the basis of the scientific analysis conducted by the historical and cognitive method of research, systematic study of legal sources and scientific literature in the 20 years of the 20th century.

Key words: evidence, expert accountant, knowledgeable person, judicial accounting expertise, tasks of judicial and investigative bodies, procedural status of expert-accountant.